

Kochova se je v tej študiji dotaknila tudi vprašanja delavnic. Glede na razprostranjenost fibul s stekleno oblogo in njihovo koncentracijo na območju Emilie-Romagne se vsiljuje hipoteza, da drugod predstavljajo import iz te sredine. Vendar pa je podrobnejša analiza pokazala, da med regijami obstajajo razlike v načinu izdelave, kar pomeni, da so jih izdelovali na različnih koncih. Lokaliziranje delavnic je težavno iz več razlogov. Na obravnavanem prostoru steklarske delavnice do zdaj niso arheološke izpričane. Tudi v Frattesini niso odkrili steklarskih peči in orodja za oblikovanje tovrstnih izdelkov. Na same postopke izdelave je tako moč sklepati le iz končnih izdelkov ter s pomočjo etnografskih analogij in na osnovi izsledkov eksperimentalne arheologije. Drug problem je ta, da ni nujno, da so se vse faze tehnoloških postopkov – od pridobivanja stekla do oblikovanja končnih izdelkov – dogajale na istem kraju oz. v isti delavnici. Prepoznavanje različic in tehnoloških postopkov otežuje tudi dejstvo, da so bile nekatere deformirane v ognju zaradi rituala sežiganja pokojnih skupaj s pridatki, kot je bil običaj v Emilii-Romagni.

Prvi primerki fibul s stekleno oblogo so znani že v 8. st. pr. n. št. tako v Padski nižini, estenskem prostoru kot tudi v matični Etruriji. Po obliki in deloma po okrasu se navezujejo na bronaste fibule sanguisuga, kar bi govorilo za to, da so se nemara po njih tudi zgledovali. Na drugi strani so fibule z oblogo, ki jo krasijo izrastki, značilne za severovzhodno Italijo in Verucchio, medtem ko jih v matični Etruriji ni opaziti. Sama tehnologija pridobivanja stekla je bila znana že v času bronaste dobe na širokem prostoru, zato je težko pripisati ta izum eni regiji.

Kochova je svojo študijo opremila z nazornim slikovnim gradivom, ki vključuje razne karte razprostranjenosti, načrte najdišč, grobišč in grobov, številne razpredelnice, grafikone, ilustracije in risbe gradiva. Na priloženem CD so dostopne fotografije večine primerkov, ki so zbrani v katalogu najdb in opisani na podlagi avtopsije. Razen tega objavlja tudi izčrpen katalog grobnih kompleksov, s podatki o spremnih najdbah, o ustanovah, kjer se hranijo, ter o objavah. Študijo pa zaključuje z obsežnim seznamom literature. Iz njene osebne bibliografije je razvidno, da se je v magistrskem delu ukvarjala z upodobitvami ptic v situlski umetnosti. Motiviko situlske umetnosti je obravnavala tudi v objavljenih člankih, medtem ko je bila tema te študije njena doktorska disertacija.

Sneža TECCO HVALA

Markus Helfert: *Groß-Gerau II. Die römischen Töpferereien von Groß-Gerau, "Auf Esch": Archäologische und archäometrische Untersuchungen zur Keramikproduktion im Kastellvicus.* Frankfurter Archäologische Schriften 11, Habelt, Bonn 2010. ISBN 978-3-7749-3638-6. 262 str.

V seriji publikacij Frankfurter Archäologische Schriften, ki ga izdaja Inštitut za arheološke znanosti Goethejeve univerze iz Frankfurta na Majni, je izšla serija zvezkov o najdišču Groß-Gerau. Na lokaciji "Auf Esch", na strateški točki v okljuku reke, je omenjeni inštitut v letih 1998–2000 izkopal del rimskega vojaškega tabora s pripadajočo naselbino in odkril kasnejšo alamansko poselitev. V 9. zvezku

serije je Carsten Wenzel objavil dizertacijo, kjer predstavlja stratigrafske podatke in analizo odkrite arhitekture tabora in naselja. Zvezek 11 je objava dizertacije Markusa Helferta, ki je z najrazličnejših vidikov raziskal odkrite lončarske delavnice v naselju Groß-Gerau.

Čeprav nekaj ostankov nakazuje prisotnost vojske na območju Groß-Gerau v predflavijskem času, pa je bil pravi vojaški tabor postavljen ok. leta 75 n. št. Lesene stavbe so bile konec 1. stoletja spremenjene v zidane objekte, vojska pa je tabor zapustila med leti 115 in 120. Od njegovega nastanka dalje se je ob taboru oblikovalo pripadajoče naselje, *vicus*, ki je bilo s taborom vitalno povezano, saj so prebivalci vojake oskrbovali z blagom in storitvami. Čeprav je veliko vaščanov odšlo z vojaškimi enotami, je naselje živelo še vsaj do tretje četrtine 3. stoletja. V 2. st. se je naselje spremenilo in razraslo v največje naselje v južnem Hessnu. Izven izkopanega območja, se je poselitev nadaljevala tudi od konca 3. st. dalje, kakor kažejo grobovi iz 4. st. Opuščene površine v 4. st. poselijo še priseljeni Germani, med katerimi prevladujejo Alamani. Konec njihovega naselja datirajo v konec 4. ali začetek 5. stoletja.

Med izkopavanji v letih 1998–2000 in z geofizikalnimi raziskavami je bilo odkritih vsaj osem lončarskih peči. Helfert predstavi vse arheološke terenske podatke. Natančneje pa analizira lončarske delavnice 1, 2 in 3, kjer so bili odkriti predvsem ostanki lončarskih peči in jame z odpadnim materialom. Odkriti so le redki ostanki arhitekture, hiš lončarjev. Dolžino stavb in parcel ob glavni ulici pa je možno rekonstruirati.

Medtem ko je bila lončarska delavnica 1 ustanovljena že ob nastanku tabora in naselja, sta drugi dve nastali nekoliko kasneje, okoli leta 90. Vse tri pa so prenehale s svojim delovanjem z odhodom vojske med leti 115 in 120.

Poleg peči, ki so bile skoraj popolnoma vkopane, je bil v delavnici 3 odkrit tudi bazen za pripravo gline. V delu je predstavljena natančna analiza peči, analiza žgalnih tehnik z eksperimentalnim delom, z naravoslovnimi metodami pa so bili ugotovljeni izvori gline v okolici naselja. Na odpadnem keramičnem materialu se je avtor posvetil izdelavi in njenim sledem ter raziskal vse delovne postopke različnih zvrsti keramike.

Vse tri lončarske delavnice so izdelovale grobo in namizno keramiko, predvsem redukcijsko žgane izdelke. Avtor je na osnovi 200 odlomkov ponesrečenih lončarskih izdelkov izdelal tipološke analize in raziskal proizvodnje posameznih peči. Oblikovni spekter posameznih delavnic se je toliko razlikoval, da je avtor preko analogij celo lahko odkril regije, od koder so prišli lončarji. Tipološko je bilo posodje izdelano v klavdijsko-neronski tradiciji renske keramike. S koncem 1. st. in rimsko zasedbo so se pojavile tudi nove vrste keramike, kakor je keramika z marmorjem ali keramika z rumeno sljudo z novimi oblikami. V lončarskih delavnicah v Groß-Gerau so izdelali fino namizno keramiko Terra Nigra, grobo marmorirano keramiko, keramiko z zlato sljudo, engobirano keramiko, oksidacijsko in redukcijsko namizno keramiko ter grobo kuhinjsko keramiko, katere je bilo največ. Z naravoslovnimi analizami je bila potrjena tudi trgovina z izdelki do bližnjega večjega naselja, postavljene pa so bile tudi fizikalne, kemične in tipološke razlike z referenčnimi skupinami keramike iz Mainza, Wormsa in drugih večjih okoliških rimskih centrov Germanije Superior.

Dobra analiza struktur lončarskih delavnic, s tipološko analizo proizvedene keramike, katalogom tipov, primerjavo s proizvodnjami sosednjih območij je podkrepjena z naravoslovnimi analizami. Delo daje vpogled tako v delovne postopke posameznih delavnic kakor v kulturne povezave v regiji, v kateri so te delavnice delovale.

Tina ŽERJAL

Norbert Hanel: *Groß-Gerau III. Die reliefverzierte Terra Sigillata der Ausgrabungen 1989-1992 im römischen Vicus von Groß-Gerau, "Auf Esch"*. Frankfurter Archäologische Schriften 12, Habelt, Bonn 2010. ISBN 978-3-7749-3639-3. 150 str.

Z 12. zvezkom serijske publikacije Frankfurter Archäologische Schriften, ki jo izdaja Inštitut za arheološke znanosti Goethejeve univerze iz Frankfurta na Majni, se nadaljujejo objave najdišča Groß-Gerau. Na lokaciji "Auf Esch", na strateški točki v okljuku reke, so najstarejše najdbe znane že s konca 19. stoletja, prva izkopavanja rimskega vojaškega tabora s pripadajočo naselbino, danes poimenovana tudi Groß-Gerau I, pa so potekala v 60. letih 20. stoletja. Med leti 1989 in 1992 so nato izkopavali pod vodstvom Norberta Hanela. Izkopavanja so poimenovana Groß-Gerau II, izvedla jih je izpostava Hessenskega deželnega urada za varstvo spomenikov iz Darmstadta. Leta 1997 so raziskave prevzeli sodelavci Inštituta za arheološke znanosti Goethejeve univerze iz Frankfurta, ki uspešno odkrivajo zgodovino najdišča z najrazličnejših vidikov.

Že leta 1995 je Hanel končal svoj rokopis o sigilatnem posodju, ki je bilo najdeno med izkopavanji med leti 1989 in 1992. S predhodnimi objavami najnovejših raziskav inštituta je njegova objava pomemben delček v mozaiku vedenja o tako pomembnem naselju v provinci *Germania Superior*.

V delu so tipološko objavljeni vsi odlomki galske in germanske reliefne sigilate. Natančneje so obdelane proizvodnje iz južnogalskih naselij La Graufesenque (ki predstavlja kar polovico odkritih odlomkov), Montans in Banassac. Reliefna sigilata iz srednje Galije pripada proizvodnji iz Lezouxa. Med proizvodnjami reliefne sigilate iz vzhodne Galije in zgodnje Germanije so prepoznane Faulquemont-Chémery, La Madeleine, Lavoye, Echweilerhof, Blickweiler, Heiligenberg in Trier. Največji delež reliefnega posodja iz te regije pa je bil izdelan v delavnicah v bližnjem Rhein-zabernu ter v še nelokalizirani vzhodnogalski delavnici.

Pri vsaki proizvodnji so analizirani žigi lončarjev, okras in oblike sigilatnega posodja. Katalog je organiziran po oblikah, v okviru teh so predstavljene posamezne proizvodnje.

Delo daje dober pogled na trgovino s sigilatnim posodjem vzdolž germanskega limesa v zadnji četrtini 1., v 2. in na začetku 3. stoletja, saj sta bila naselje in vojaški tabor Groß-Gerau postavljena okoli 25 km od meja imperija. Dotok sigilatnega posodja je bil izjemno povezan z oskrbo vojske in se je po njenem odhodu spremenil.

Tina ŽERJAL

Joaquín L. Gómez-Pantoja (con la coll. di **Javier Garrido**): *Epigrafia anfiteatrale dell'Occidente romano VII. Baetica, Tarraconensis, Lusitania*. Vetera 17. Edizioni Quasar, Roma 2009. ISBN 978-8-8714-0377-9. 313 str.

Knjiga je 17. zvezek v zbirki *Vetera*, ki jo izdaja Silvio Panciera in v kateri so objavljena monografska dela s področja antike s poudarkom na epigrafiki. Hkrati pa je 7. zvezek podserije *Epigrafia anfiteatrale dell'Occidente romano*, ki jo izdaja Gian Luca Gregori; v njej so sistematično objavljeni rimski napisi Italije in provinc zahodnega dela rimskega imperija, ki se nanašajo na amfiteatre, gladiatorje in vse, kar je povezano z gladiatorskimi igrami in boji z divjimi zvermi ter podobnimi prireditvami. V antiki so bili gladiatorski dvoboji in borbe z zvermi zelo popularni in znani izrek *panem et circenses*, "kruha in iger", ki je veljal za široke ljudske množice, lepo odraža velik pomen, ki so ga tovrstne igre imele v antiki.

V knjigi je zbranih 148 različnih rimskih napisov, ki so kakorkoli povezani z amfiteatri treh provinc Hispanije (antične Španije), namreč Betike, Tarakonske province in Luzitanije; porazdeljeni so na 74 kataložnih enot, skoraj vsi so bili ponovno pregledani, veliko jih je ponazorjenih s fotografijo. Vseh sedem zvezkov je sestavljenih po enotnih kriterijih, ki jih je v prvem zvezku, v katerem je izdala in komentirala napise iz mesta Rima, postavila Patrizia Sabbatini Tumolesi. Katalog je razdeljen na štiri velika poglavja, od katerih so v prvem objavljeni dokumenti, ki se nanašajo na upravljanje iger. Ti so posebej zanimivi, ker so redki, med njimi pa je nekaj izredno važnih dokumentov, kot npr. paragrafi iz dveh ohranjenih mestnih zakonikov, ki omenjajo igre, ter tako imenovani zakon o gladiatorjih na bronasti plošči iz Italike. Mestna zakonika sta znamenita *lex coloniae Genetivae Iuliae oz. lex Ursonensis*, ohranjen na bronasti plošči iz Osune, cesarijske kolonije Urso, in *lex Flavia municipalis*, ohranjen na bronastih ploščah iz Irnija. Prvi dokazuje, da so se gladiatorske igre uprizarjale tudi v majhnih mestih.

V prvem zakoniku, ki je bil sicer najden v antičnem mestu *Urso*, verjetno pa je veljal tudi za druga mesta v imperiju, so zapisana pravila v zvezi z gladiatorskimi in drugimi igrami, ki so bile vedno uprizarjane v okviru kulturne manifestacij. Velik poudarek v zakoniku je veljal temu, kdo ima pravico do dolžnih sedežev v amfiteatru, kar je bilo strogo določeno: visoki svečeniki (*pontifices, augures*) so sedeli poleg mestnih svetnikov (*decuriones*). Oba župana in edili so morali v času svojega mandata oskrbeti igre (trajale so štiri dni), deloma tudi na svoje stroške, ki niso bili majhni, znašali so vsaj 2000 sestercev. Drugi zakonik je iz časa Domicijana in je nedvomno veljal za ves imperij; v njem je nekaj paragrafov veljalo raznim svetim obredom, igram in večerjam, nad katerimi sta bdela oba župana in odredjala, kdo bo poskrbel za finance in njihovo izvedbo. Za razliko od starejšega zakonika je ta prepuščal veliko več svobode visokim mestnim uradnikom in je le sumarno odredil vsote, namenjene igram in kdo je zanje odgovoren, kar so ne nazadnje narekovali različni gospodarski razvoj posameznih mest in njihove različne tradicije.

Prvi del, ki predstavlja katalog dokumentov, je razdeljen na štiri večja poglavja. Prvi obravnava napise, ki govorijo o administraciji iger in poleg zakonikov komentira še napise